

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΕΛΦΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙ-
ΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΚΑΘΙΣΤΗΣ ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1955

Ε.Υ. Δ. ΤΡΚ Κ.Τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Η ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΔΗΜΩΔΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Στό άρθρο μου τούτο άπαντῶ ἐν πρώτοις σέ ἕνα σημείωμα τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Λίνου Πολίτη (βλ. «Νέα Ἐστία» τῆς 1ης Ὀκτωβρίου, σελ. 1307), ὅπου συζητοῦνται ὀρισμένα σημεία τοῦ άρθρου πού ἐδημοσίευσά στο τεῦχος τῆς 1ης Σεπτεμβρίου τοῦ περιοδικοῦ τούτου, ὅπου ζητοῦσα νά καθορίσω τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων «μεσαιωνικός» καὶ «νεοελληνικός» στή γραμματολογία μας· ἐξ ἄλλου στό προκείμενο ἄρθρο μου παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τίς παρατηρήσεις τοῦ κ. Πολίτη διευκρινίζω καὶ συμπληρώνω ἰδέες πού ἔχω διατυπώσει παλαιότερα σχετικά μέ τὰ ὄρια τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ τὸ χαρακτήρα τῆς βυζαντινῆς δημῶδους λογοτεχνίας καὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τῶν μεταβυζαντινῶν αἰώνων.

Στό σημείωμά του ὁ κ. Πολίτης δὲ συζητεῖ τὰ βασικά ἐπιχειρήματα πού ἔχω διατυπώσει στὰ θέματα πού μέ ἀπασχολοῦν. Στὴν ἀρχὴ τοῦ σημειώματός του γράφει ὅτι δὲν ξέρει ἂν ἔχη συμφωνήσει κανεὶς μαζί μου ὡς πρὸς τίς σχετικές μέ τὰ παραπάνω θέματα ἀπόψεις μου. Καὶ ὁμοίως ξέρει ὁ κ. Πολίτης ὅτι ὡς τὴν ὥρα τουλάχιστο οἱ ἀπόψεις μου αὐτές δὲν κρίθηκαν μέ συζήτηση τῶν σχετικῶν ἐπιχειρημάτων μου. Σημειώνω ὅτι μετὰ τὸ δημοσίευσμά μου: «Ἡ μεσαιωνικὴ ἐλληνικὴ γραμματεία.— Τὰ ὄρια. Μερικά χαρακτηριστικά» (Ἀθήνα 1951) ἔδωσα μεγαλύτερη ἀνάπτυξη στίς σχετικές μου ἀπόψεις σὲ ἄλλο δημοσίευμα: «Ὁ λαϊκότροπος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση» (Κρητικά Χρονικά», τόμ. 7, 1953, σελ. 298-314). Ὅσο ξέρω, ὁ μόνος μελετητὴς πού ὡς τώρα συζήτησε ὡς ἕνα βαθμὸ σὲ δυὸ δημοσιεύματά του ὀρισμένες σχετικές ἀπόψεις μου εἶναι ὁ κ. Στυλ. Ἀλεξίου.

Ἐπιθυμῶ παράλληλα νά μὴν ἀποσιω-

πήσω τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μ. Μανούσακας σὲ πρόσφατο δημοσίευσμά του: «La littérature crétoise à l'époque vénitienne» (L' Hellénisme Contemporain, τόμ. 9, 1955, σελ. 98) δέχεται ὅτι ἡ περίοδος 1400-1600 τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς γραμματείας τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα. Ὅταν κανεὶς δεχτῆ τούτο, τί ἄλλο δέχεται παρά ὅτι ἡ κρητικὴ λογοτεχνία ὡς τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰώνα ἔχει χαρακτήρα μεσαιωνικό; Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ κεῖνο πού ὑποστήριζα στή μελέτη μου γιὰ τὸ λαϊκότροπο χαρακτήρα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας («Κρητικά Χρονικά», τόμ. 7, 1953, σελ. 309).

Ὅτι ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία δὲν τελειώνει μέ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ δέχεται καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Bruno Lavagnini σὲ τελευταῖο ἀξιόλογο βιβλίο του: Storia della letteratura neoellenica, (1955), σελ. 10, ὅπου γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ συμβατικὴ χρονολογία τοῦ 1453 δὲν κλείνει τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, πού ἐξακολουθεῖ καὶ στίς λογοτεχνικὲς φόρμες καὶ στὰ πνεύματα κάμποσους αἰῶνες ἀκόμη». Ἀμέσως πῶς κάτω (σελ. 11) σημειώνει ὅτι «ἀπὸ τὴν κοίτη τῆς βυζαντινῆς παράδοσης πηγάζει καὶ ἀπλώνεται ἡ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐλληνικὴ λογοτεχνία». *La letteratura greca medioevale e moderna* λέει ἀκριβῶς, νοώντας, νομίζω, ὅτι ἐγὼ λέω «ὕστερομεσαιωνικὴ ἢ πρωτονεοελληνικὴ λογοτεχνία».

Πῶς κάτω ὁ κ. Πολίτης διαμαρτύρεται ἔντονα, καθὼς λέει, γιὰ τὴ γνώμη μου ὅτι ἔξενοι μελετητὲς μποροῦν νά βλέπουν ὀρισμένα θέματα τῆς γραμματολογίας μας καλύτερα ἀπὸ δικούς μας. Ἀρνεῖται ἔτσι τὴν ὀρθότητα ἀπόψεων τοῦ Κρουμπάχερ καὶ τοῦ Σουηδοῦ Κηὸς, πού ἐγὼ τίς ἐπικαλέστηκα. Δὲν εἶναι ἄραγε δυνατό σὲ ἕνα

ζήτημα νὰ μὴν πλανᾶται ὁ Κρουμπάχερ, μολονότι ἔγραφε πρὶν ἀπὸ ἐξήντα τόσα χρόνια, καὶ νὰ πλανᾶται ἓνας ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς Ἑλληνας μελετητὲς τῆς λογοτεχνίας μας; Πρέπει νὰ πλανᾶται ὁ Γερμανὸς αὐτὸς μελετητὴς μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι ξένος καὶ νὰ ἔχη δίκιο ἓνας δικός μας ἐρευνητὴς μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ εἶναι Ἑλληνας καὶ σύγχρονος; Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ μὴ δέχωμαι ἓναν τέτοιο δογματισμό. Τὰ ἐπιχειρήματα πρέπει νὰ ἐξετάζονται καὶ νὰ ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὸ ποιὸς καὶ πότε τὰ διατύπωσε. Ἄν ἔσφαλε ὁ Κρουμπάχερ σὲ ὀρισμένα ζητήματα, αὐτὸ βέβαια δὲ σημαίνει ὅτι καὶ κάθε ἄλλη γνώμη του εἶναι ἀπαράδεκτη, μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γερμανοῦ τούτου ἐρευνητῆ, καθὼς γράφει ὁ κ. Πολίτης, «ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη μὲ τὶς νεώτερες ἐρευνες καὶ μελέτες... ἔχει ἄρκετὰ προχωρήσει καὶ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίζῃ ὑπεύθυνα καὶ μόνη τῆς τὰ προβλήματα αὐτά». Ἀμφισβητῶ τὴν ὀρθότητα ἐκείνου τοῦ «μόνη τῆς». Ἄν τὸ δεχτοῦμε σὰν ἀρχή, τότε ἀποκλείομε ἀπὸ ἓναν μὴ Σλάβο νὰ μελετᾷ τὴν σλαβικὴν γραμματεία, ἀπὸ ἓναν μὴ Γερμανὸ τὴν γερμανικὴ κ. ο. κ. Καὶ ξέρομε πολὺ καλὰ ὅτι συχνὰ ἀπαντοῦν μελετητὲς λαμπροὶ μιᾶς γραμματείας καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς καὶ τοὺς ὁμοεθνεῖς τῆς.

Ἐπειτα, δὲν πρόκειται στὸ ἄρθρο μου γιὰ ζήτημα «νεοελληνικόν», ὅπως νομίζει ὁ κ. Πολίτης, γιὰ νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη γνώμη ὁ βυζαντινολόγος Κρουμπάχερ. Ὑστερα, ὁ Γερμανὸς αὐτὸς ἐρευνητὴς δὲ θὰ ἔκανε καθόλου καλὰ, ἂν στὸ μεγάλο του ἔργο «Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας» δὲν πραγματευόταν καθόλου τὰ μεσαιωνικὰ δημώδη κείμενα ἢ τὰ πραγματευόταν, ὅπως εἶχε ὑποχρέωση, ἄφηνε ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον του κείμενα ποὺ τοποθετοῦνται χρονολογικῶς πέρα ἀπὸ τὰ χρονικὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ ποὺ ἔχουν οὐσιαστικὲς συγγένειες μὲ τὰ καθαυτὰ βυζαντινὰ δημοτικὰ κείμενα. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ρωτήσω: Γιατί τὸ περιοδικὸ ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα τὸ σημαντικότερο ὄργανο τῶν βυζαντινολογικῶν σπουδῶν, ἡ Byzantinische Zeitschrift, ποὺ τὴν διευθύνει ὁ διαπρεπὴς σύγχρονος βυζαντινολόγος κ. F. Dölger, γιατί, λέω, τὸ περιοδικὸ τοῦτο ἀπλῶναι τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ συγκεκριμένα ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴν κρητικὴν λογοτεχνία δημοσιεύοντας σχετικὰ ἄρθρα καὶ παρακολουθώντας βιβλιογραφικὰ καὶ βιβλιοκριτικὰ τὰ σχετικὰ μ' αὐτὴν δημοσιεύματα; Ἡ ἀπάντησις στὸ

ἑρώτημα εἶναι: Γιατί ἡ κρητικὴ λογοτεχνία ἔχει πολλοὺς συνδέσμους μὲ τὴν καθαυτὴ βυζαντινὴν δημώδη λογοτεχνικὴ παραγωγή.

Πρέπει ὅμως νὰ πῶ καὶ τοῦτο: Ἐκεῖνο ποὺ στὸ ἄρθρο μου μοῦ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ παραπέμψω στὸν Κρουμπάχερ καὶ τὸν Κηὸς εἶναι ὅτι συζητοῦσα ἐκεῖ τὴν σχέσιν καὶ τὴν διαφορὰ μεταξὺ τοῦ «καθαυτοῦ βυζαντινοῦ» καὶ τοῦ «μεσαιωνικοῦ - νεοελληνικοῦ», ποὺ εἶναι παράλληλη μὲ τὴν σχέσιν τοῦ «λατινικοῦ μεσαιωνικοῦ» καὶ τοῦ «νεωτεροῦ μεσαιωνικοῦ». Καὶ εἶχα τὴν ἐντύπωσιν, ποὺ τὴν ἔχω καὶ τώρα, ὅτι οἱ ξένοι ἐἰδικοὶ μελετητὲς εὐκολύνονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν δικήν τους πνευματικὴν ἱστορίαν γιὰ νὰ δοῦν καθαρότερα τὰ πράγματα, καὶ τὰ δικά τους καὶ τὰ ἀντίστοιχα δικά μας, καὶ νὰ ξεχωρίσουν ὅσα σχετίζονται μὲ τὰ δικά μας καλύτερα ἴσως ἀπὸ μᾶς. Θέλω νὰ πῶ ὅτι, καθὼς γι' αὐτοὺς τὸ «λατινικὸ μεσαιωνικόν» εἶναι κάτι ἐντελῶς διάφορον ἀπὸ τὸ «νεωτερικὸ μεσαιωνικόν», τὸ «γαλλικόν, ἄς ποῦμε, μεσαιωνικόν», τὸ «ἰταλικὸ μεσαιωνικόν» κλπ., μποροῦν νὰ συλλάβουν εὐκολώτερα ἀπὸ μᾶς τὴν διάκρισιν τοῦ «βυζαντινοῦ μεσαιωνικοῦ» ἀπὸ τὸ «νεοελληνικὸ - μεσαιωνικόν», ἐνῶ γιὰ μᾶς ἡ τελευταία αὐτὴ διάκρισις εἶναι κάπως δύσκολη, καθὼς δὲ μιλοῦμε γιὰ «λατινικὴ - μεσαιωνικὴ» ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ γλῶσσα καὶ γραμματεία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ «γαλλικὴ - μεσαιωνικὴ» «ἰταλικὴ - μεσαιωνικὴ» κ. ο. κ., ἀλλὰ προκειμένου καὶ γιὰ τὰ καθαυτὰ βυζαντινὰ μιλοῦμε γιὰ ἑλληνικά, λίγο ἢ πολὺ ἀρχαῖκά ἀδιάφορα, καὶ γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά μιλοῦμε πάλι γιὰ ἑλληνικά, λίγο ἢ πολὺ νεωτερικὰ ἀδιάφορα. Ἡ μεσαιωνικὴ δηλαδή δική μας γλῶσσα δὲν ξεχωρίζει ἐντελῶς εὐδιάκριτα σὲ βυζαντινὴν, νὰ ποῦμε, καὶ νεώτερον ἑλληνικὴν (κι' αὐτὸ λόγῳ τοῦ γνωστοῦ συντηρητισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας), ἀλλὰ τὰ ὄρια πολὺ συχνὰ εἶναι δυσκολοξεχωρίστα ὥστε νὰ μὴν μποροῦμε νὰ διακρίνωμε εὐκόλα τὴν μιὰ γλωσσικὴ μορφή ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γι' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἡ μεγάλη μείξις τῶν ἀρχαῖκων καὶ τῶν νεωτερικῶν στοιχείων στὰ κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τῶν παλιότερων αἰώνων. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἄλλιῶς, ἐνῶ ξέρομε ποῦ τελειώνουν τὰ λατινικὰ μεσαιωνικά καὶ ποῦ ἀρχίζουν τὰ γαλλικὰ μεσαιωνικά, τὰ ἰταλικὰ μεσαιωνικά κ. ο. κ., δὲν ξέρομε ποῦ ἀκριβῶς τελειώνουν τὰ καθαυτὰ βυζαντινὰ (στὸν τομέα τὸ γλωσσικὸ ἐννοῶ) καὶ ποῦ ἀρχίζουν τὰ μεσαιωνικά νεωτερικά (στὸν ἴδιον τομέα). Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ πέσωμε ἐμεῖς ἔξω στοὺς σχετικὸς χαρακτηρισμοὺς μας, ἂν δὲν προσέξωμε ἰδιαίτερα.

Κατὰ τὴν γνώμην τώρα, ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ κ. Πολίτης δὲ δέχεται τίς ἀπόψεις

μου εἶναι ὅτι ξεκινᾷ μόνο ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Πολὺ σωστά στὸ Βυζάντιο βρίσκει τὶς ἀρχές τῆς νεώτερης γραμματείας μας. Τῆ νεοελληνικῆ ὁμῶς αὐτὴ λογοτεχνία διστάζει νὰ τὴν ὀνομάσῃ καὶ βυζαντινὴ, παραγνωρίζοντας ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι κρύβει μέσα τῆς πάμπολα καθαρὰ βυζαντινὰ, μεσαιωνικὰ στοιχεῖα. Φαντάζεστε τοὺς Γάλλους νὰ μιλοῦν γιὰ γαλλικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τοῦ μεσαιῶνά τους καὶ νὰ τὰ ὀνομάζου ἀπλῶς «γαλλικά» χωρὶς νὰ προσθέτουν τὸ χαρακτηρισμὸ «μεσαιωνικά»; Ἐγὼ, ἀντίθετα, ξεκινῶντας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο δὲν μπορῶ νὰ ἀγνοήσω μελετώντας τὴ βυζαντινὴ περίοδο ὅτι μέσα στὸ Βυζάντιο καλλιιεργήθηκε μιὰ γραμματεία με νεοελληνικὸ σὲ πάμπολλα σημεῖα χαρακτήρα ἀκόμη δὲν ξεχνῶ ὅτι ἡ γραμματεία αὐτὴ ἢ νεοελληνικὴ καὶ βυζαντινὴ μαζί εἶναι ἀδιάσπαστα συνδεδεμένη με πολλὰ ἔργα μεταβυζαντινὰ τῆς κυπριακῆς καὶ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ καὶ τὴν περίοδο πού περιλαμβάνει ὅλην αὐτὴ τὴν παράγωγη τὴν ὀνομάζω ὄχι μόνο ὕστερομεσαιωνικὴ, ἀλλὰ καὶ πρωτονεοελληνικὴ. Καμιᾶν ἀντίφαση δὲ βρίσκω στὴν παράλληλη χρησιμοποίησι τῶν ὄρων αὐτῶν. Γιατὶ τὰ κείμενα τῆς γραμματείας αὐτῆς ἔχουν χαρακτηριστικὰ καὶ μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικά.

Τὴν ἐνότητα καὶ σύνδεσμο ἀναμεταξύ τους τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς μεταβυζαντινῆς γραμματείας, ἰδιαίτερα ἐννοῶ τὴν κρητικὴ, ἔρχεται νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσῃ καὶ μιὰ πρόσφατη ἀνακάλυψη τοῦ κ. Μ. Μανούσακα, πού σὲ χειρόγραφο τοῦ Ἁγίου Ὀρους βρῆκε ἄγνωστα ὡς τώρα ποιήματα τοῦ Κρητικοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, γεννημένου στὸ Χάνδακα τῆς Κρήτης, στὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα (βλ. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1954, τόμ. 29, σελ. 32 - 44). Θὰ ἦταν πολὺ ἰδιότροπο νὰ μιλῶ γιὰ τὰ κρητικὰ ποιήματα τοῦ Ντελλαπόρτα σὰ γιὰ βυζαντινὰ ποιήματα καὶ νὰ τὰ ἀποχωρίζω ἀύθαιρετα ἀπὸ τὴ φυσικὴ τους συνέχεια, τὴ μεταβυζαντινὴ κρητικὴ λογοτεχνία. Ἄν ἀποδειχτῆ ἀκόμη στὸ μέλλον, ὅπως προβλέπει ὁ κ. Πολίτης (βλ. «Ἑλληνικά», τόμ. 13, 1954, σελ. 419), ὅτι καὶ τὸ βυζαντινὸ μυθιστόρημα τοῦ Λιβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, ἔχει κρητικὴ προέλευση, τότε οὔτε κι' αὐτὸ τὸ λογοτέχνημα θὰ μπορούσε νὰ ἐξεταστῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἄλλη μεταβυζαντινὴ κρητικὴ λογοτεχνία. Γι' αὐτὸ λοιπὸν συμβαίνει νὰ μὴ χωρίζεται παρὰ μόνο τεχνητὰ, μόνο ἀφύσικα, ἢ κρητικὴ γραμματεία ἀπὸ τὴν καθαυτὴ βυζαντινὴ δημώδη. Αὐτὸ, νομίζω, τὸ δέχεται ἀνεπιφύλαχτα καὶ ὁ κ. Πολίτης, ἀφοῦ γράφει («Ἑλληνικά», τόμ. 13, 1954, 400) ὅτι σωστά ἐγὼ ξεχωρίζω «τὴν ἰδιοτυπία τῆς περιόδου 1204 - 1700»,

πού τὴν θεωρεῖ ἐκεῖνος τὴν πρώτη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ πού ἐγὼ τὴν ὀνομάζω «ὕστερομεσαιωνικὴ» ἢ «πρωτονεοελληνικὴ».

Βέβαια ὀρισμένα ἔργα τῆς κρητικῆς μεταβυζαντινῆς γραμματείας συνδέονται περισσότερο με τὸ Βυζάντιο καὶ ἄλλα περισσότερο με τὴ δυτικὴ Ἀναγέννηση, μολονότι κι' αὐτὰ τὰ τελευταῖα δὲν ἔχουν κόψει κάθε δεσμὸ με τὴ βυζαντινὴ παράδοση. Ἐδῶ μονάχα, νομίζω, ἀρχίζει ἢ διαφωνία μου με τὸν κ. Πολίτη: στὸ χαρακτηρισμὸ δηλαδή τῆς μεταβυζαντινῆς κρητικῆς αὐτῆς λογοτεχνίας. Γιατὶ ἂν ἐγὼ τὴν ὅλην περίοδο 1204 - 1700 τὴν ὀνομάζω «ὕστερομεσαιωνικὴ» ἢ «πρωτονεοελληνικὴ» καὶ ἐκεῖνος ἀπλῶς «πρῶτη περίοδο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» δὲν ἔχει ξεχωριστὴ σημασία, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος μιλεῖ («Ἑλληνικά», τόμ. 13, 1954, 397 κ. ἑ.) γιὰ «βυζαντινὴ δημώδη λογοτεχνία» προκειμένου γιὰ τὴ δημώδη λογοτεχνία τῶν τελευταίων πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωσὴ αἰῶνων. Νομίζω ὅτι ἀπλῶς ὁ κ. Πολίτης δὲ συμπαθεῖ ὀρισμένους ὄρους. Θέλει νὰ λέμε «νεοελληνικὴ λογοτεχνία τοῦ μεσαιῶνα» καὶ ὄχι «νεοελληνικὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία», ὅπως ἔγραψε στὸν τίτλο τοῦ γραμματολογικοῦ τοῦ ἔργου ὁ κ. Κηδ. Ἐντοπίζεται λοιπὸν οὐσιαστικὰ ἡ διαφορά μας στὸ ὅτι ἐγὼ τὴ μεταβυζαντινὴ κυπριακὴ καὶ κρητικὴ λογοτεχνία τὴν ὀνομάζω κι' αὐτὴν «ὕστερομεσαιωνικὴ» ἢ «πρωτονεοελληνικὴ», ἐνῶ ἐκεῖνος τὴ θέλει ἀπλῶς «νεοελληνικὴ». Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑποδηλώνει πράγματι μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορά. Γιατὶ, ἀντίθετα ἀπὸ κείνον (βλ. τὴν Εἰσαγωγή του στὴν ἔκδοσι τοῦ Ἑρωτοκρίτου, Οἶκος Γ. Παπαδημητρίου, [1952], σελ. 16), ἐγὼ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα βλέπω μιὰν ἀναντίρρητη καὶ φανερὴ ἐξάρτησι ἀπὸ τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωσὴ βυζαντινὴ παραγωγή. Αὐτὸ, ὅπως εἶδαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀρθροῦ τούτου, τὸ δέχεται καὶ ὁ κ. Μανούσακας καὶ ὁ κ. Lavagnini. Ἐξάρτησι ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ, σὲ μικρότερο ὁμῶς βαθμὸ, βρίσκω στὸν Ἑρωτόκριτο, γιατί γράφεται ἀπὸ δημιουργὸ - συγγραφέα, πού μπορεῖ καὶ χειραφετεῖται ἀπὸ τὴν προηγούμενη γραμματειακὴ παραγωγή, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ ἀποβάλλῃ τὴ μεσαιωνικὴ νοοτροπία πού τὸν κυβερνᾷ. Ἴδου τί καὶ ὁ Brunó Lavagnini γράφει προκειμένου γιὰ τὸν Ἑρωτόκριτο στὸ βιβλίον τοῦ πού παραπάνω ἀνέφερα (σελ. 68): «Εἶναι ὡσάν μέσα ἀπὸ κρυφὰ μονοπάτια τὰ ἱποτικὰ μυθιστορήματα τῆς Φραγκοκρατίας νὰ συγκεντρώθηκαν στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Κρήτης, κληρονόμου στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας τῆς δημώδους λογοτεχνίας τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ δώσουν ζωὴ σ' ἓνα ἔργο πού εἶναι συγχρόνως ἢ συνέχισι καὶ ἡ σύνθεσί τους,

καρπὸς μιᾶς ὄριμης τέχνης ποὺ χρησιμοποιεῖ τὴν κατὰ παράδοση ὕλη γιὰ νὰ πλάσῃ ἓνα ἔργο νεοελληνικὸ στὴ μορφή καὶ στὸ πνεῦμα».

Μικρότερος ἀσφαλῶς καὶ ἴσως ὄχι πολὺ φανερός εἶναι ὁ σύνδεσμος τῶν ἔργων τοῦ κρητικοῦ θεάτρου μὲ τὴ βυζαντινὴ δημώδη παραγωγή, ἀλλ' ἴσως καὶ μ' αὐτὴν τὴν πιὸ κοντινὴ τους κρητικὴ λογοτεχνία τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰώνα.

Ὅταν λοιπὸν ἀπὸ ὅλη τὴν κρητικὴ παραγωγή αἰώνων μόνο τὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου δὲ συνδέονται ἀμεσα μὲ τὴ βυζαντινὴ δημώδη παραγωγή (γιατὶ κι' αὐτὸς ὁ Ἐρωτόκριτος, ὅπως εἶπα, κατὰ ἓνα τρόπο συνδέεται μ' αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα τοῦ ἴδιου αἰώνα, τὸ ἔμμετρο λ.χ. χρονικὸ τοῦ Μπουνιαλῆ¹, ἔχουν χαρακτήρα μεσαιωνικὸ) καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ παραγωγή τοῦ αἰώνα αὐτοῦ δὲν ἔχη συνέχεια, καθὼς κλείνει ὀριστικὰ ὁ κύκλος τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας, δὲν εἶναι, νομίζω, δικαιολογημένο τὴν ὅλη αὐτὴ κρητικὴ παραγωγή στὴν ἐξέτασή μου νὰ τὴν χωρίζω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ δημώδη λογοτεχνία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων. Κι' ἀκόμη δὲν εἶναι δυνατὸ τὸ ἀκροτελεύτιο αὐτὸ τμήμα της—ποὺ δὲν ἔχει μάλιστα ὀλόκληρο τὸν ἴδιο χαρακτήρα—νὰ τὸ ἀποχωρίσω ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς ἄλλης κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ γενικότερα ἀπὸ τὴν ὅλη ὑστερομεσαιωνικὴ δημώδη γραμματεία.

Μένει λοιπὸν στὴν οὐσία γιὰ περαιτέρω διασάφηση ὁ χαρακτήρας τοῦ Ἐρωτοκρίτου, καὶ φυσικὰ στὸ ζήτημα τοῦτο μπορεῖ νὰ ἔχη, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστο, ὁ κάθε ἐρευνητὴς τὴ γνώμη του καὶ νὰ τὸν συνδέῃ ὁ ἓνας περισσότερο μὲ τὸ Βυζάντιο, ὁ ἄλλος μὲ τὴν Ἀναγέννηση. Ἐτσι ἀναγεννητικὴ λογοτεχνία, κι' αὐτὸ κατὰ ἓνα μονάχα τμήμα της, θὰ μπορῶσε νὰ χαρακτηριστῆ ἡ λογοτεχνία τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ὄχι βέβαια ὀλόκληρη ἡ κρητικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή. Γιατὶ θὰ ἦταν, νομίζω, σφάλμα ἀπὸ ἓνα δικαιολογημένο θαυμασμὸ πρὸς ὀρισμένα ἔργα τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας νὰ χαρακτηρίζαμε καὶ ὀλόκληρη τὴν κρητικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή ὅπως θὰ χαρακτηρίζαμε τὰ ἔργα μονάχα τοῦτα.

Ἐπειτα, ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ ἐπιβίωση τῆς βυζαντινῆς πνευματικῆς κληρονομίας μετὰ τὴν Ἀλωση δὲν ἐννοοῦμε ὅτι ἐπιζοῦν μόνο στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δημώδη βυζαντινὴ λογοτεχνία, ἀλλ' ὅτι βρίσκουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπήχηση καὶ τὰ ρεύματα τῆς βυζαντινῆς λόγιας παράδοσης, ποὺ ἀναδεικνύουν σημαντικοὺς πνευματικοὺς ἐκπροσώπους. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἀκόμη πρόσθετο

γεγονὸς ποὺ ὑπογραμμίζει τὸ μεσαιωνικὸ χαρακτήρα τῶν γραμμάτων στὴν Κρήτη, καθὼς δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴν καθαρὰ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ἀλλὰ γιὰ τὴ γραμματεία γενικότερα.

Κρίνω τώρα σκόπιμο νὰ διατυπώσω τὸ τελικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐπιχειρηματολογία: Ὁ τομέας τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀνήκει στὴν ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς γραμματολογίας. Κανεὶς αὐτὸ δὲν μπορεῖ σοβαρὰ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Παράλληλα ὅμως ὑπάγεται καὶ στὴ δικαιοδοσία τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἡ βυζαντινὴ ἐξ ἄλλου λογοτεχνικὴ παραγωγή δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ξένη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ φιλολογία. Ἀφοῦ ἡ βυζαντινὴ αὐτὴ δημώδης λογοτεχνικὴ παραγωγή δὲν ὀλοκληρώνεται μέσα στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ βρίσκει τὴν ὀλοκλήρωσή της στὴν Κρήτη δύο αἰῶνες ἀργότερα (1204 - 1700 = πρώτη περίοδος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας κατὰ τὸν κ. Πολίτη), ὅλη αὐτὴ ἡ δημώδης λογοτεχνικὴ παραγωγή πρέπει νὰ μελετηθῆ καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπόληξη τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἡ ἀποκορύφωσή της, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἄλλιως (17ος αἰώνας), διαφοροποιεῖται, ὡς πρὸς ὀρισμένα βασικὰ τουλάχιστο ἔργα της, αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη γραμματεία δὲν ἀποτελεῖ ἀρκετὴ δικαιοδοσία γιὰ νὰ ἀφήσουμε ἔξω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας οὔτε τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἀφοῦ μάλιστα καὶ τὸ κομμάτι αὐτὸ δὲ βρίσκει στὸ μέλλον φυσικὴ συνέχεια, δὲ γίνεται ἀφετηρία νέας σημαντικότερης λογοτεχνικῆς ἀνανέωσης καὶ δημιουργίας.

Ἄς προσθέσω ὅτι σὲ μεταγενέστερη καὶ ἐκτενέστερη μελέτη μου ἐπιφυλάσσομαι νὰ συζητήσω λεπτομερειακὰ τὰ ζητήματα τοῦ χαρακτήρα τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ νὰ ἐπιχειρήσω νὰ τοποθετήσω τὰ ἔργα αὐτὰ στὶς γραμματολογικὲς ἐνότητες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν. Ἐκεῖ θὰ συζητήσω πλατιά τις ἀπόψεις τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, καθὼς ἐκεῖ θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ καὶ τὸ ζήτημα τῆς ὅλης ἀτμόσφαιρας ποὺ σ' αὐτὴν ἀρχίζει νὰ δημιουργηθῆ, νὰ ἀνδρῶνεται καὶ νὰ ἀκμάζῃ ἡ τόσο σημαντικὴ μέσα στὰ γράμματά μας κρητικὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία.

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ

1. Βλ. ὄσα σημειῶνω στὰ «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 7, 1953, σελ. 309.

1. Ἐνα συνοπτικὸ μόνο ἀντίκρουμα τῶν θεμάτων αὐτῶν ἔγινε μὲ τὴ μελέτη μου: «Ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοση» («Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 7, 1953, σελ. 298 - 314).